

Як бачым, канстытуентамі рускай часткі поля данага словаўтваральнага значэння будуць назоўнікі (*место, поле, участок...*) і азначальны комплекс (*с которого убран., на котором рос., бывший под...*), існаванне якіх абумоўлена экстралінгвістычнай неабходнасцю кожнага з іх. Тэарэтычна гэта ўсе моўныя адзінкі са значэннем «месца (дзе што-небудзь расло)». Тое ж датычыць і беларускай часткі поля, у якой, акрамя таго, асноўнае месца займае суфікс *-ішч-*. У рускай частцы поля суфікс *-ищ-* менш прадуктыўны, бо фармалізуе словаўтваральнае значэнне значна радзей, чым беларускі фармант *-ішч-*: бел. *аўсянішча* — рус. *овсянице*, бел. *прасянішча* — рус. *просянице*, бел. *канюшынішча* — рус. *клеверище*.

Асаблівасцю ўсіх разгледжаных моўных палёў з'яўляецца тое, што вербальнае выражэнне іх значэнняў маюць і беларуская, і руская мовы, а фармантнае — толькі (ці ў асноўным) беларуская мова.

Нягледзячы на тое, што рознаўзроўневыя сродкі беларускай і рускай моў выражаюць непасрэдную або апасродкаваную словаўтваральную семантыку, разгледжаныя моўныя палі могуць быць вызначаны як функцыянальна-семантычныя.

В. Л. ЛЕАНОВІЧ

СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ ПРЫМЕТНІКАЎ З ПРЭФІКСАМІ ЛАЦІНСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў СУЧАСНАЙ РУСКАЙ МОВЕ

Прыметнікі з прэфіксамі (прэфіксідамі) лацінскага паходжання (*вище-, де-, дис-, ин-, инфра-, интер-, квази-, контр-, ко-, пост-, про-, пре-, ре-, суб-, супер-, транс-, ультра-, экс-, экстра-*) — гэта дэрываты рознай словаўтваральнай структуры, адна- і поліматываваныя. Да аднаматываваных адносяцца ад'ектывы ўласна прэфіксальныя і суфіксальныя, да поліматываваных — прэфіксальныя або суфіксальныя і прэфіксальныя або прэфіксальна-суфіксальныя. Суфіксальныя прыметнікі галоўным чынам адносныя. Яны называюць прымету праз адносіны да неадушаўлёнага прадмета (па матэрыялу, прызначэнню, прасторавым і часавым арыенцірам) ці дзеянню і праз адносіны да адушаўлёнага суб'екта (па прыналежнасці). Гэта ідэя адносін рэалізуецца як агульнае словаўтваральнае значэнне ад'ектывных вытворных, якое канкрэтызуецца пэўным чынам у кантэксце і выступае ў выглядзе асобных словаўтваральных значэнняў: 'уласцівы таму, хто названы матывавальным словам' (*вище-губернаторский, супершпионский, проконсульский, инфразвуковой, экс-генеральский, дезорганизаторский, контрадмиральный и г. д.*); 'які адносіцца да дзейнасці асобы, названай матывавальным словам' (*контрпропагандистский*); 'зроблены з таго, што названа матывавальным словам' (*суперфосфатный, супердакроновый*); 'які знаходзіцца ў тым месцы, якое названа матывавальным словам' (*препозитивный, постпозитивный*); 'прызначаны для выканання дзеяння, названага матывавальным словам' (*инфильтрационный, рекультивационный*); 'звязаны з ажыццяўленнем таго, што названа матывавальным словам' (*реэвакуационный, демобилизационный*).

Гэтыя словаўтваральныя значэнні ўваходзяць у семантычную структуру дэрыватаў, якія ўтвараюцца па схеме «аснова назоўніка + суфікс = прыметнік» ад прэфіксальных назоўнікаў з абстрактнай працэсуальнай альбо працэсуальнай семантыкай і ад назоўнікаў з характарызуючым значэннем асобы. Фарманты — суфіксы *-ск-, -н-, -ов-*.

Адносна такіх прыметнікаў лепей гаварыць аб непасрэднай фармальна-семантычнай матывацыі праз назоўнік з аналагічнай прэпазітыўнай марфемай, улічваючы іх лексіка-граматычную прыроду і тое, што паралельна існуючыя бяспрэфіксныя прыметнікі, супастаўляльныя з імі па форме, у семантычным плане слаба суадносяцца (*субтропический* 'які

адносіцца да субтропікаў' і *тропический* 'які знаходзіцца ў тропіках', *контрсиловой* 'які адносіцца да контрсілы' і *силовой* 'які выкарыстоўваюць для атрымання якой-небудзь энергіі', *квазиоптический* 'які адносіцца да квазі-оптыкі' і *оптический* 'які адносіцца да з'яў оптыкі' і г. д.) альбо не суадносяцца ўвогуле (*препозитивный* 'які знаходзіцца ў прэпазіцыі' і *позитивный* 'заснаваны на вопыце, на фактах', *реконструктивный* 'які адносіцца да рэканструкцыі' і *конструктивный* 'які стварае аснову для далейшай працы'). Адсюль вынікае мэтазгодным лічыць падобныя дэрываты адсубстантыўнымі ўтварэннямі.

Прэфіксы ў такіх словах на апошнім дэрывацыйным кроку не выконваюць актыўнай словатворчай функцыі: яны аўтаматычна пераходзяць у вытворнае слова ў саставе ўтваральнай базы.

Існуе рад утварэнняў, дзе прэфіксы лацінскага паходжання непасрэдна выкарыстоўваюцца ў якасці словаўтваральных фармантаў, з іх дапамогай фарміруюцца ўласна прэфіксальныя вытворныя. Асаблівасць такіх дэрыватаў заключаецца ў тым, што іх семантыка ў значнай ступені вызначаецца зместам прэфіксальнай марфемы, а не толькі значэннем утваральных адзінак, бо прыстаўка выконвае мадыфікацыйную функцыю — перадае некаторы дадатковы кампанент значэння, прысутны ў матываваным слове і адсутны ў матывавальным. Прэфіксы маюць значэнне, якое канкрэтызуецца пры іх узаемадзеянні з пэўнымі лексікаграматычнымі і лексіка-семантычнымі класамі асноў. Гэта ўзаемадзеянне вызначае сістэму структурна-семантычных мадэляў з розным семантычным напаўненнем, з пэўным тыпам прэфіксальнага фарманта і словаўтваральнага значэння. Сярод мадыфікацыйных словаўтваральных значэнняў прыметнікаў вылучаюць значэнне адмаўлення ці процілегласці, градацыйныя значэнні, а таксама канкрэтызуючыя значэнні аднясення да прадмета (падпарадкавання, прасторавай і часовай працягласці).

Сістэма ад'ектыўных прэфіксальных мадэляў уключае наступныя элементы: «*ин-* (*ир-, ил-, им-*) + П (прыметнік) = П са значэннем процілегласці прыметы, названай матывавальным словам» (*ирреальный, иммобильный*); «*интер-* + П = П са значэннем 'які знаходзіцца паміж чаго-небудзь' (*интервокальный*); «*квази-* + П = П са значэннем фіктыўнасці прыметы, названай матывавальным словам» (*квазистатистический, квазигладкий*); «*ко-* + П = П са значэннем 'які разам з чым-небудзь характарызуецца прыметай, названай у матывавальным слове'» (*коррелятивный, коаксиальный*); «*супер-, ультра-, экстра-* + П = П са значэннем вельмі высокай ступені праяўлення прыметы, названай у матывавальным слове» (*суперострый, супертонкий, ультракороткий, ультрасолидный, экстравежливый, экстранеобходимый*). Паасобнымі прэфіксальнымі ўтварэннямі з'яўляюцца лексемы *пресенильный, трансфинитный, субфоссильный*. Такія вытворныя ў якасці матывавальных выкарыстоўваюць асновы прыметнікаў наступным чынам: прыстаўкі якасна-адмоўнага значэння (*ин-*) узаемадзеюць галоўным чынам з якаснымі прыметнікамі, у якіх яны падкрэсліваюць супрацьлегласць прыметы, названай матывавальным словам; *интер-, пре-, ко-, суб-* — прыстаўкі прасторавага значэння — галоўным чынам з адноснымі прыметнікамі, дзе прэфікс канкрэтызуе значэнне аднясення да прадмета; з адноснымі і якаснымі прыметнікамі ўзаемадзеюць *квази-, а таксама супер-, ультра-, экстра-*; у якасных прыметніках яны ўдакладняюць ступень праяўлення прыметы, у адносных — удакладняюць іх прасторавыя характарыстыкі.

Для ўтварэння прыметнікаў такой словаўтваральнай структуры ў якасці матывавальных асноў могуць быць выкарыстаны не толькі невытворныя і вытворныя прыметнікі, але і цэлыя словазлучэнні. Для дэрыватаў, утвораных такім чынам, характэрна разыходжанне фармальнай і семантычнай вытворнасці, бо семантычна такія словы матывуюцца не асобным словам, а словазлучэннем, у якое адносны прыметнік уваходзіць як састаўная частка (*дисгормональный* 'які з'яўляецца вынікам

хуткага распаўсюджання клетак з прычыны парушэння гарманальнай рэгуляцыі'; *постэмбрыональны* 'які наглядаецца пасля заканчэння эмбрыянальнага развіцця'; *проарабский* 'разлічаны на падтрымку палітыкі арабскіх краін'; *субарктыцеский* 'які знаходзіцца побач з арктычным поясам'; *трансатлантыцеский* 'звязаны з рухам праз Атлантычны акіян' і г. д.). Гэты працэс з'яўляецца вынікам уключэння ў словаўтварэнні, калі адбываецца пашырэнне значэння слова за кошт семантыкі другога слова, якая не атрымлівае ў гэтым слове паасобнага марфемнага вызначэння. У вытворным прадстаўлена структурна толькі аснова прыметніка, да якой далучаецца прэфікс, удакладняючы семантыку ўтваральнай базы (словазлучэння). Утварэнне такіх прыметнікаў — з'ява больш складаная, чым простая прэфіксацыя, але ўмоўна гэтыя вытворныя могуць быць уключаны ў разрад прыставачных (зыходзячы з таго, што менавіта прэфікс — словаўтваральны фармаан), як гэта зроблена, напрыклад, у рускай Граматыцы-80.

Дэрываты наступнай групы з'яўляюцца суфіксальнымі або прэфіксальнымі вытворнымі. Да іх адносяцца прыметнікі *диспропорциональный*, *дисгармоничный*, *диссимметричный*, *дискомфортный*, якія карэліруюць адначасова з беспрыставачнымі прыметнікамі і з назоўнікамі з аналагічнай прэпазітыўнай марфемай. Прэфікс выконвае семантычную функцыю семантычнага дадатку да значэння ўтваральнай асновы, суфікс — структурна-семантычную функцыю: ён пераводзіць слова з адной часціны мовы ў другую, спрыяючы сумяшчэнню ў змесце вытворнага катэгарыяльных значэнняў прадмета і прыметы. Множнасць матывацый прыводзіць да поліструктурнасці слоў, яны маюць два словаўтваральных значэння: «*дис* + П = П са значэннем процілегласці прыметы, названай матывавальным словам» і «аснова назоўніка + *-н-* (*-альн-*, *-ичн-*) = П са значэннем 'які адносіцца да таго, характарызуецца тым, што названа матывавальным словам'».

Да ліку поліматываваных утварэнняў належаць таксама дэрываты тыпу *пострадиационный*, *ультрагородской*, *контрценностный*, *субмиллиметровый* і г. д. Для іх характэрна разыходжанне фармальнай і семантычнай вытворнасці, паколькі фармальна бліжэй аказваюцца прэфіксальныя і паралельна існуючыя ў рускай мове бяспрэфіксныя прыметнікі (пры словаўтварэнні можна гаварыць аб выкарыстанні гатовых структур), семантычна ж такія вытворныя звязаны бліжэй з назоўнікамі, таму што іх змест вызначаецца праз змест суфіксальных адносных прыметнікаў, праз тыя словы, якімі апошнія самі матывуюцца, гэта значыць праз зыходныя невытворныя і вытворныя назоўнікі (*проамериканский* 'які дзейнічае ў інтарэсах Амерыкі' і *американский* 'які адносіцца да Амерыкі'; *субклеточный* 'не проста які адносіцца да клеткі, а які больш дробны, чым клетка'; *постэкзаменационный* 'які адбываецца пасля экзамена' і г. д.). У нейкай ступені гэта тлумачыцца прыналежнасцю суфіксальных адносных прыметнікаў да ліку сінтаксічных дэрыватаў, якія могуць быць толькі фармальна ўтваральнымі, паколькі іх значэнне тоесна значэнню папярэдняга члена словаўтваральнага ланцужка. Лексічны дэрыват (прэфіксальны прыметнік) у якасці фармальна ўтваральнага слова выкарыстоўвае сінтаксічны дэрыват (беспрэфіксальны прыметнік), а семантычна ўтваральным словам з'яўляецца зыходнае слова рада аднакарэнных слоў (назоўнік), ад якога і ўтвораны сінтаксічны дэрыват. На гэтай падставе такія прыметнікі можна лічыць альбо прэфіксальнымі (прыстаўка відазмяняе значэнне суфіксальнага прыметніка, канкрэтызуе ў адпаведнасці са сваім значэннем), альбо прэфіксальна-суфіксальнымі (конфікс уносіць у матываванае слова агульнае значэнне адносінаў з прадметнай канкрэтызацыяй). Аднак у апошнім выпадку трэба падкрэсліць асаблівасць такой словатворчасці, паколькі ў рускай мове тыповая схема ўтварэння прэфіксальна-суфіксальных прыметнікаў — гэта «прыназоўнік, пераўтвараны ў прыстаўку, + аснова назоўніка + суфікс» (*приоазисный* — пры оазисе, *бестеневой* — без тени і г. д.). Прэфіксы лацінскага паходжання, якія вылучаюцца ў саставе такіх

прыметнікаў, не маюць у рускай мове карэлятыўных прыназоўнікаў, да якіх яны маглі б быць узведзены. У дэфініцыях выкарыстоўваюцца прыназоўнікі, суадносныя з рускімі прыстаўкамі, сінанімічнымі лацінскім.

Такім чынам, ад’ектывы з прэфіксамі лацінскага паходжання ўтвараюцца рознымі спосабамі, знаходзяцца ў мана- ці поліматывавальных адносінах з іх утваральнымі, уваходзяць у пэўную сістэму структурна-смантычных мадэляў.

В. А. МАСЛАВА

АБ НЕКАТОРЫХ ПРЫЁМАХ СТВАРЭННЯ ЭКСПРЭСІЎНАСЦІ МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ

Пры даследаванні экспрэсіўнасці мастацкага тэксту варта бачыць два бакі гэтай з’явы, якія суправаджаюцца двума рознымі аспектамі, двума ўзроўнямі аналізу мовы мастацкага тэксту.

Гаворачы словамі В. У. Вінаградава, «мову мастацкага твора неабходна перш за ўсё вывучаць, зыходзячы з паняццяў і катэгорый агульнай літаратурна-моўнай сістэмы, з яе элементаў і ўлічваючы прыёмы і метады іх індывідуальна-стылістычнага выкарыстання»¹.

Нашы назіранні паказваюць, што адзінкі мовы жывуць у мастацкіх тэкстах уласным жыццём па іншых законах, у адрозненне ад тэкстаў немастацкіх. А экспрэсіўны эфект у такіх тэкстах дасягаецца за кошт спецыфічных прыёмаў выкарыстання моўных сродкаў, г. зн. у выніку своеасаблівай барацьбы агульнамоўных і паэтычных сэнсаў і значэнняў.

Пад прыёмам мы разумеем смантычна абумоўленае выкарыстанне моўных сродкаў (іх пэўнае чаргаванне, спалучэнне, супрацьпастаўленне, накладванне, відазмяненне).

Усякі прыём — гэта актыўная і сур’ёзная «гульня» значэннямі і сэнсамі, якая мае камунікатыўную мэту і прагматычнае прызначэнне — уздзеянчаць на рэцыпіента, на яго свядомасць і паводзіны. Прыкладам такога прыёму можа служыць разгорнутая метафара, двухпланавая прырода якой робіць яе эмацыйным, вобразным, ацэначным сродкам уздзеяння. Разгорнутая метафара амаль заўсёды з’яўляецца вынікам свядомага і наўмыснага выбару выразных і вобразных сродкаў, якія нясуць, акрамя таго, эстэтычную інфармацыю. Напрыклад: «По самой середине закатно-красной дороги, приседая на длинных, ломких ногах, размахивая длинными, угловатыми руками — ни дать ни взять поднявшийся торчком паук-великан, — вышагивал Ваня Акуля» (У. Тэндракоў. Пара гнядых). Смантыка ўсёй гэтай фразы экспрэсіўная, таму што сутнасць яе не столькі ў сапраўдным адлюстраванні прадметнай рэальнасці, колькі ў яе індывідуальным, вобразным бачанні. Гэта, хутчэй, звяртанне да эмацыянальна-вобразнай сферы рэцыпіента, чым да яго кампетэнцыі. Вобраз чалавека-павука ствараецца кожным словам, аднак асаблівая роля пры гэтым адводзіцца падкрэсленым моўным адзінкам — эпітэтам (длинные, угловатые — пра рукі, длинные, ломкие — пра ногі). Фразеалагізм ні даць ні ўзяць падкрэслівае падабенства з павуком; стылістычна маркіраванае слова торчком (разг.), сінтаксічная будова фразы — наяўнасць устаўной канструкцыі — усё гэта ўзмацняе негатыўную ацэнку вобраза. Гэтая метафара «пераводзіць» няяўную, няяркую ўласцівасць персанажа ў наглядны, яркі вобраз. Такім спосабам аўтар прымушае рэцыпіента (чытача) убачыць канкрэтны персанаж у патрэбным аўтару асвятленні. Аднак гэтая метафара не проста сродак вобразнай і эмацыянальнай характарыстыкі персанажа, бо разлічана яна не толькі на вобразнае ўспрыняцце Акулі, але яшчэ ў большай ступені на яго ацэнку, на выражэнне прагматычных адносін асобы да канкрэтнага персанажа. Таму пры ўспрыманні падобных метафар важным будзе не столькі вобраз, колькі ацэнка, дапоўненая асацыятыўным вобразам.